

KOMMENTTI:
JUHO PYSTYNEN

Kantasuomen keskivokaalit: vahvempia ja heikompia tuloksia

Kiitän toimituskuntaa kunniasta tutustua Jaakko Häkkisen mielenkiintoiseen ja kauan odotettuun artikkeliin vertaisarvioijana. Vertaisarviointi poiki kokonaisen kommenttipuheenvuoron, jossa otan mielihyvin varaslähdön kahden käsitellyn aiheen lähempään tarkasteluun.

1. Kantasuomen **ɛ*:n syntytaivoista ja niitten ikäämisestä

Artikkelissaan Häkkinen perustelee usealta kannalta **ɛ*:n rekonstruoinnista myöhäiskantasuomeen, mihin onkin nyt jo helppo yhtyä. **ɛ*:n alkuperä sen sijaan edelleen tarjoaa avoimia kysymyksiä. Vokaali ei edelleenkaan esiinny johtamattomassa perintösanastossa (sen sijaan kur. **ɛ* > vksm. **a*!), joten sen synty on varmasti liitettävissä Erkki Itkosen (1945) vanhan esityksen mukaan itämerensuomen kielikoketuksiin germaanien ja balttien kanssa. Mutta onko kyseessä ollut alun perin äännesubstituutio, ääntenmuutos tai jotain näitten väliltä?

On todettava, että eteläiset ims. kielet muutamissa perintösanoihin perustuvissa johdoksissa kiistatta osoittavat regressiivisistä assimilaatiokehityksistä **e-o*, **e-u* > **ɛ-o*, **ɛ-u*. Mägisten (1930) ja Itkosen (1945) aineistoissa esim. virosta:

- *kõõlus* 'ansasilmukka' < **keelus* (> sm. *kielus*) ⇐ **keeli* (monia etäsukuvastineita)
- *mõnu* 'mielihyvä' < **mēno* (> sm. *meno*) ⇐ **mene*- (monia etäsukuvastineita)
- *onu* < **ɛnoi* (> sm. *eno(i)*) ⇐ **enä* 'iso' (monia etäsukuvastineita)

- uk. *syym*[u] 'siemaus' ~ *seeme*- < **seem-u*- ~ **seeme*- (> sm. *siem-aista*) (vastine mordvassa).

Tämän sanaryhmän täytyy lisäksi olla vähintään vanhempi kuin Häkkisen mainitsema, muuttumattomana säilynyt tyyppi **lento* > sm. *lento* ~ vi. *lend*[u]. Jos tämän jälkimmäisen tyyppin katsotaan todistavan jo kantasuomalaisesta kontrastista **e-o* – **e-o*, niin selvästi myös johdostyyppin **meno* on tällöin oltava myöhäiskantasuomea varhaisempi. Aiemmassa tutkimuksessa oletetusta ääntenmuutoksesta **e* > **e* takavokaalin edellä ei siis edelleenkaan päästä eroon: **e*:n rekonstruoinen myöhäiskantasuomeen ainoastaan vetää muutoksen jo varhaisemmaksi, kantasuomalaiseksi.

Häkkisen vastustamaa kehitystä **e-a* > **e-a* mikään johdostyyppi sen sijaan ei vaadi oletamaan. Tämän kohdalla hänen äännesubstituutioselityksensä on siis hyväksyttävissä. Kun lisäksi itämerensuomen varhaisimmissa läntisissä lainasanoissa vanha urallilainen kombinaatio **e-ä* on vielä säilynyt produktiivisena (esim. *hellä*, *levätä*), katsoisin takavokaalisten johdostyyppien velaaristumiset **e-o* > **e-o* ja **e-u* > **e-u*, vaikka harvalukuisinakin, siksi alkusysäykseksi, jonka kautta 1. tavun **e* on kantasuomessa tullut (jälleen) mahdolliseksi. Vasta tämä olisi puolestaan laukaissut lainaperäisten **e-a* -sanojen esiinmarssin.

Häkkinen lisäksi kysyy, miksei vastaavasti tapahtunut muutos-
ta **ä* > **a* takavokaalin edellä (tyyppi sm. *näkö* ~ vi. *nägu*). Tähän voidaan vastata esimerkiksi, että 1. tavussa esiintyi jo ennestään kontrasti **ä* – **a*, kontrastia **e* – **e* sen sijaan mahdollisesti ei. Verrattakoon myös, että 2. tavussa sen sijaan vanhastaan ei esiintynyt vokaaliharmoniaa riippumatonta kontrastia **ä* – **a*, vain harmonian alainen arkkifoneemi **A*. Mielenkiintoisesti tässä asemassa **E*-vokaalien kehitystä vastaavaa velaaristumista voidaan todeta esiintyvän, esim. sm. *emä* ⇒ *emakko*, *erä* ⇒ *erakko*.

2. Varhaiskantasuomen **i*: permiläiskielten todisteita?

Kappaleessa 3.1 Häkkinen siirtyy itämerensuomen **e*:n käsittelystä väliaikaisesti toiseen vain suppeammin sivuamaansa ongelmaan: kysymykseen mahdollisesta aikaisemmasta **i*:sta itämerensuomen esivaiheissa. Jos ja kun nykysuomen epäharmoninen vokaalikombinaatio *e-a* näyttäisi todella kehittyneen harmonisen asun **e-a* läpi, on

toki edelleen asiallista kysyä, onko kaikkien ims. kielten osoittama (ja siis selvästi myöhäiskantasuomalainen) epäharmoninen **i-a* vastaavasti peräisin aikaisemmasta asusta **i-a*? Häkkinen kuitenkin ei ota mitään kantaa aiheesta aiemmin esitettyihin moniin näkemyksiin — ei edes omaansa (Häkkinen 2007: 30–38) — vaan tyytyy esittämään mielenkiintoisen uuden todisteryhmän: vanhat lainasanat itämerensuomesta permiläiskieliin.

Permin kehitys **u > *i* todella lienee tapahtunut jo hyvin varhain. Vaikka Häkkinen ei tarkastelekaan aihetta lähemmin, ajoitus vaikuttaa olevan paikannettavissa permiläiskielten indoiranilaisten lainojen avulla. Jo vanhastaan tunnettu aineisto nimittäin osoittaa, että indoiranin **u:n* (ja **ū:n*) jatkajana tavataan sekä ”vanhempaa” **i*:ta että ”uudempaa” **u*:ta. Joen (1973) aineistossa **u:n* perintösanastolle tyypillistä kehitystä havainnollistavat hakusanat 24, 67, 121:

- kprm. **dir* ’aika’ ← kir. **dūra-* ’kauan, kaukana’
- kprm. **pides* ’pohja, alunen’ ← vkir. **bundas* tai k-arj. **bhudhnas*
- ? ko. *kići* ’koiranpentu’ ← kir. **kuta-*, **kuti-*

Huomattakoon ensimmäisessä edustuva sananalkuisen soinnillisen *d:n* säilyminen, joka selvästi osoittaa sanan erillislainaksi (kuten tietysti jo vastineiden puuttumisesta muualla voidaan olettaa). Kolmas esimerkki on sen sijaan epäselvä ja saattaa selittyä myös sekundäärinä kehityksenä **uć > ić* komissa: vrt. udm. *kuća-pi*.

Säilymää puolestaan havainnollistavat vähintään hakusanat 144, 151, 217:

- kprm. **sur* ’olut’ ← vkir. **surā* (> **hurā*)
- kprm. **śum-is* ’higna’ ← kir. **syūman*
- ko. *vurd* ’saukko’ ← oss./skytytti *urda* < ir. **udra*

Näistä jälkimmäiset kaksi voivat olla melko uusiakin. Sangen todistusarvoinen sen sijaan on ’olut’, joka näyttää ajoittavan permin kehityksen **u > *i* varhaisemmaksi kuin iranin kehityksen **s > *h*. Tämä taas iranilaiskielissä on ollut tapahtuneena jo muinaispersian ja avestan varhaisimpien kielenmuistomerkkien aikaan, eli 1. vuosituhannen eaa. puolivälissä! Näyttää siis selvältä, että jo varhaiskan-

tasuomalaisen vaiheen aikana esipermisissä oli olemassa **i*, jolla on voitu substituoida mahdollinen kksm. **i*.

Relevantteja lainasanoja itämerensuomesta permiin löytyy niitäkin enemmän kuin Häkkisen esittämät kolme sanaa. Saariki-vi (2018) nyttemmin esittää äännesuhdetta ims. *i-a* \Rightarrow ko. *i* myös seuraavissa tapauksissa (millään sanoista ei tosin tavata vastineita udmurtissa):

- ka An. *šinkuija* 'hienontaa' \rightarrow ko. *šingav-* 'rikkoa villaa/pellavaa' (2018: 302)
- mksm. **pilkka* (\leftarrow germ.) \rightarrow ko. *biłkja* (2018: 327)
- mksm. **kipa*, **kipedä* \rightarrow ko. *kipid* 'iloinen ym.' (2018: 334)
- mksm. **lipu-* \rightarrow ko. *lib-* 'nousta' (2018: 336)

Näin muodostuva aineisto jättää silti auki vielä ainakin kolme muutakin tulkintamahdollisuutta suhteen ims. **i-a* \sim prm. **i* selittämissiksi:

A. Vokaalisointu

Vaikka nykyisissä permiläiskielissä vokaalisointua ei tavatakaan, ei ole ollenkaan selvää, missä vaiheessa permiläiskielten jälkitavujen reduktio oli meneillään varhaisimpien ims. lainojen aikaan. Aina-kaan varhainen täydellinen kato ei tule kyseeseen: muutamissa johdosryhmissä ja muissa kolmitavuisissa sanamuodoissa on nimittäin esitetty kantauralin **a/*ä*-vokaaliharmoniasta säilyneen jäänteitä nykykieliinkin asti. Esim. komissa **ekta-ksə* $>$ *oktas* 'ahdos', mutta **sepä-ksə* $>$ *šiös* 'kaulus' (Lytkin 1969); udmurtissa **ilmarə* $>$ *inmar* 'taivaanjumala', mutta **šüdämə* $>$ *šulem* 'sydän' (Tunkelo 1933: 391–392). Varhaispermiläinen **i* $<$ **u* on myös voinut hyvin säilyttää alkuperäisen takaisen vokaalisointuluokkansa niin kauan kuin hankalammin ajoitettavissa olevat kehitykset **i* $<$ **ü*, **ä-ə* eivät vielä olleet tapahtuneet. Jos siis Häkkisen näkemystä seuraten itämerensuomen **e-a* germaanisen ja balttilaisen **e:n* vastineena on vokaaliharmonian vaatima vartalarakennesubstituutio, niin samoin varmasti voisi olla laita myös itämerensuomalaisissa lainoissa (esi) permiin: **i-a* \rightarrow **i-a*? Tähän kehitysmahdollisuuteen ehkä selvimmän viittaa yllä mainitsemani *šingav-*, jonka sananalkuisen *š:nsä* no-

jalla täytyy olla melko myöhäinen laina vasta vepsästä, karjalasta tai muusta vastaavasta itäisestä ims. kielimuodosta.

B. Permiläiskielten oma äännekehitys

Vanhan etisen **i*:n säännöllisin edustaja permissä on säilynyt **i*, jonka ohella kuitenkin tavataan myös muutamia sanoja, joissa näyttää esiintyvän kehitys **i* > **i*. Itkonen (1954: 303, 327), Rédei (1988: 374) ja Csúcs (2005: 79) ehdottavat kaikki kehityksen tapahtuneen ainakin äänteiden **š* ja **r* yhteydessä. Selvin tapaus lienee kur. **šijərə* > kprm. **šir* 'hiiri'. Sama on hyvin voinut olla vaikuttavana tekijänä myös tapauksessa **iša-* ~ **iś-*. Edelleen tapauksen **kis-* *ko-* ~ **kisk-* kohdalla nyt myös Saarikivi (2018: 319) mainitsee perintösuhteen mahdollisena selityksenä. Muitakin esimerkkejä kehityksestä **i* > **i* permissä voidaan mainita, esim. vanhat mutta nykyään torjutut rinnastukset sm. *kitua* ~ kprm. **kiž* 'sairaus' (< ? **kič*), sm. *kipinā* ~ ko. *kiñ* (< ? **kipāñā*). Kysymys **i*:n historiasta permissä näyttää olevan uuden tarkastelun tarpeessa; toivon voivani palata aiheeseen myöhemmin toisaalla.

C. Rinnakkaislainautuminen

Kolmesta Häkkisen esittämästä permin *i*-tapauksesta **iś-* 'viehättyä' on alun perin (varhais)iranilaisperäinen ← **iscā-* 'toivoa'. Saarikivi (2018: 322) nostaakin mahdolliseksi, että sana on pikemmin voitu lainattu permiin suoraan iranista, ilman itämerensuomen välitystä. Tähän saattaa nähdäkseni viitata sanan sisäkonsonantisto. Vanhaan kerrostumaan kuuluvissa sanoissa ims. sanansisäisen **h*:n tavallisimmat vastineet permissä ovat **č* (< kur. **čč*) ja **ž* (< kur. **š*). Permin sanansisäiset soinnittomat sibilantit **s*, **ś* ja **š* sen sijaan normaalisti ovat peräisin erinäisistä konsonanttiyhtymistä, kuten kur. **ks*, **kś*, **kš* (vrt. Csúcs 2005: 119–120). Suhde mksm. **h* ~ kprm. **š* muodollisesti vaatisi siis vksm. asua **ikša*, joka taas ei enää sovikaan yhteen sanan lainaoriginaalin kanssa. Permin soinniton sibilantti voisi tämän sijaan luontevimmin jatkaa juuri lainaoriginaalin sibilantin ja affrikaatan yhtymää: vkir. **iscā-* → esiprm. **iščz-* (tai **iškz-?*) > kprm. **iś-*. Sen sijaan itämerensuomen kehityshaarassa substituutioksi näyttäisi pikemmin tulleen geminaatta

*čč, josta säännöllisesti >> *h. (Harkittavissa on toki myös, että sana olisi lainattu permiin itämerensuomen sanan kehityksen väliasteesta *išša-, mutta myös päinvastoin, että sana olisikin lainattu itämerensuomeen esipermin kautta.)

Viimeisenä auki jää myös kysymys, miten vahvasti mahdollinen keski- tai varhaiskantasuomen *i lopulta liittyykään Häkkisen artikkelin pääaiheeseen eli *e:n rekonstruktioon. Typologisesti yhden näistä vokaaleista olemassaolo ei vielä vaadi tai todista toista, ei edes vokaaliharmoniakielessä: esim. vatjassa on e – ō ja i, muttei i:ta ja itähantissa on i – ĭ ja e, muttei e:ta. Siinä, missä mksm. *e näyttää siis viimeistään Häkkisen ansiosta sekä riittävästi perustellulta että alkuperältään pääosin selvältä, *i:n tilanne jää edelleen heikommaksi: vokaalilta uupuu sekä vertailevan aineiston suora tuki että selvä etymologinen ja äännehistoriallinen alkuperä. Näiden puutteessa se ei näytä yltävän pitemmälle kuin tutkimushypoteesiksi — ja voi olla, että tulevaisuus aikanaan osoittaa myöhäiskantasuomen epäharmoniselle kombinaatiolle *i-a myös aivan muita selityksiä.

Lähteet

- Csúcs, Sándor 2005: *Die Rekonstruktion der Permischen Grundsprache*. Bibliotheca Uralica 13. Budapest: Akadémiai kiadó.
- Häkkinen, Jaakko 2007: *Kantauralin murteutuminen vokaalivastaavuuk-sien valossa*. Pro gradu -työ, Helsingin yliopiston Suomalais-ugrilai-nen laitos. <<https://helda.helsinki.fi/handle/10138/19684>>
- Itkonen, Erkki 1945: Onko kantasuomessa ollut keskivokaaleja? – *Virittäjä* 49: 158–182. <<https://journal.fi/virittaja/article/view/31442/8603>>
- 1954. Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tschere-missischen und in den permischen Sprachen. – *FUF* 31: 149–361.
- Itkonen, Terho 1983. Välikatsaus suomen kielen juuriin. – *Virittäjä* 87: 190–229. <<http://journal.fi/virittaja/article/view/37758>>
- Joki, Aulis J. 1973: *Uralier und Indogermanen*. SUST 151.
- Lytkin, V. I. 1969: Об огласовках s-овых словообразовательных суффиксов существительных в пермских языках. – *Советское финно-угроведение* 5: 115–126.
- Mägiste, Julius 1930: Ensi tavun vokaalivelarisatiosta virossa. – *Suomi* V/10: 244–259.
- Rédei, Károly 1988: Geschichte der permischen Sprachen. – Denis Sinor

- (toim.), *The Uralic languages*. Leiden: Brill. 351–394.
- Saarikivi, Janne 2018: Finnic and other Western Uralic borrowings in Permian. – *Περὶ ὀρθότητος ἐτύμων. Uusiutuva uralilainen etymologia*. *Uralica Helsingiensia* 11. 269–356.
- Tunkelo, E. A. 1933: Der syrjänische Pluralcharacter *-jan*. – *Liber semisaecularis Societatis Fenno-Ugricae*. SUST 67. 385–395. <<http://fennougrica.kansalliskirjasto.fi/handle/10024/89903>>